

Epipogium aphyllum

skogsfru

Orchidaceae

MISSGYNNAD (NT)

Ordn. *Asparagales*, Fam. *Orchidaceae* (orkideer), *Epipogium aphyllum* Sw.

Beskrivning. Skogsfrun är en orkidé som saknar klorofyll. Den bildar orkidémykorrhiza med parasitsvampar eller vedsvampar och lever själv som parasit på dessa. Större delen av sitt liv tillbringar den i jorden i form av en korallikt förgrenad jordstam. En del av jordstammens grenar utbildas till skott, vilka på hösten har blomanlag. Den blombärande stjälken är 10–20 cm hög, nästan genomskinlig, ihålig och skör. Dess basala del är uppsvälld. Stjälken har svagt rödfärgade, fjällika bladslidor och 1–6, sällan fler, stora, svagt gulaktiga blommor med mer eller mindre framträdande röda prickar. Blomningen sker i slutet av juli i södra och mellersta Sverige och längre norrut under första hälften av augusti. Blommande exemplar förekommer emellanåt långt in i september. Blomningen är vanligen överstånden inom en vecka. Den sker ofta sporadiskt med intervall om flera år, t.o.m. tiotals år. Mer sporadiskt i södra Sverige än i norra. Under viloperioderna syns inga ovanjordiska delar av växten. För att blomning skall ske tycks en fuktig och mild vår följt av en varm försommar krävas. Efter blomningen dör en stor del av jordstammen. Sätter mycket sällan frö, när så sker kan fröstänglarna med bruna kapslar stå kvar ett stycke in på hösten. Växten har god vegetativ spridningsförmåga genom långa smala utlöpare. Dessa bildar knölar, vilka så småningom tappar kontakten med moderindividen och växer ut till nya jordstammar.

Utbredning och status. Skogsfrun är funnen i alla svenska landskap utom Blekinge. Endast ett fåtal lokaler är dock kända söder om Väneren - Vättern. Den är dessutom försvunnen från Halland och Östergötland. Särskilt många och rikliga lokaler finns i Jämtland. De nordligaste kända lokalerna finns vid Torne träsk. Utbredningen är ojämn med koncentrationer till kalkrika trakter och kuperad terräng i Norrland. Den förekommer sällsynt i alla våra grannländer. Arten räknas som akut hotad i Danmark, Estland och Litauen och är försvunnen från Lettland. Den är funnen i Storbritannien men saknas för övrigt i oceaniska delar av Europa. Världsutbredningen är boreal och fortsätter från Skandinavien över Ryssland till Asien där den når Japan och Kamtjatka.

Ekologi. Skogsfrun finns i fuktig och skuggig skog med rörligt markvatten och god förnäproduktion. Även god tillgång till organiskt material (oftast mullartat) i markens ytskikt karakteriserar ståndorten. I Norrland är den typiska skogsfrulokalen en örtrik granskog med inblandning av sälg, asp eller gråal i en fuktig väldränerad svacka på en skuggig bergsluttning, gärna kring något sipperstråk eller en till hälften underjordisk bäck. Den växer också i bäckraviner, sumpskogar och myrkanter. I södra Sverige finns den främst i bok- och ekskog medan den i mellersta och norra Sverige vanligen påträffas i granskog och någon gång i tallskog. Den är dock starkt gynnad av lövföna och förekommer ofta betydligt rikligare i norrländska löv- och blandskogar än i barrdominerade bestånd. Flera rika lokaler finns t ex i lövbrännor. Den växer också i fjällbjörkskog. Artens förkärlek till örtrika miljöer med god markomsättning gör den påtagligt kalkgynnad. Ofta växer den i djup skugga utan markvegetation. Trots att skogsfrun blivit flitigt studerad på många lokaler är dess populationsdynamik närmast okänd, med undantag för blomningsfrekvens på enskilda lokaler. De små lätta fröna kan sannolikt spridas över stora avstånd, men arten sätter ytterst sällan frukt varför dess spridningsförmåga ändå kan vara starkt begränsad.

Hot. Sannolikt missgynnas arten starkt av slutavverkning. De relativt ytligt belägna jordstammarna kan inte förväntas tåla uttorkning av markens ytskikt. De torde också vara känsliga för körskador. Arten har dock överlevt slutavverkning där skyddande vegetation lämnats. I något fall har dess reaktion efter gallring studerats. Fem år efter gallringen ökade antalet blommande exemplar markant för att efter ytterligare 3–4 år vara ner i samma nivå som före gallringen. Slutavverkning utan hänsyn, markberedning och skyddsdikning får betraktas som de allvarligaste hoten. Skogsgödsling kan tänkas missgynna svampkomponenten.

Åtgärder. Skogsbruk bör bedrivas med försiktighet på kända lokaler. Slutavverkning, körning med skogsmaskiner, skogsgödsling och dikning bör helt undvikas. En försiktig gallring kan dock vara gynnsam särskilt om lövträden gynnas. En väl fungerande naturvårdshänsyn där skogsmiljöer kring källor, bäckar samt sumpskog och myrkanter undantas produktivt skogsbruk i kombination med en ökande lövandel bör långsiktigt gynna skogsfrun.

Övrigt. Arten är fridlyst i hela landet.

Utländska namn – NO: Huldreblom, DK: Knaelaebe, FI: Metsänemä, GB: Ghost Orchid.

Litteratur

- Antonsson, K. 1997. Hotade kärlväxter i Östergötland. *Information från länsstyrelsen i Östergötlands län* 1997:4.
- Arwidsson, T. 1929. Några synpunkter på *Epipogium*-problemet. *Bot. Not.* 82: 153–168.
- Bratt, L. m fl (red.) 1993. *Hotade och sällsynta växter i Dalarna*. Dalarnas Botaniska Sällskap.
- Dahlskog, S. 1980. Skogsfrun, *Epipogium aphyllum*, i Nordnorge och Nordsverige. *Svensk Bot. Tidskr.* 74: 145–152.
- Delin, A. 1992. Kärlväxter i taigan i Hälsingland - deras anpassningar till kontinuitet eller störning. *Svensk Bot. Tidskr.* 86: 147–176.
- Delin, A & Eliasson, T. 1991. Skogsfruns reaktioner på gallring och slutavverkning - observationer i Los. *VÄX* 9(1): 17–19.
- Delin, A. m fl 1995. *Art- och biotopbevarande i skogen*. Skogsvårdsstyrelsen i Gävleborgs län.
- Ericsson, B. C. 1982. Mossnycklar och skogsfru växer på Öland. *Svensk Bot. Tidskr.* 76: 1–4
- Ericsson, S. 1991. Är du en fullfjädrad skogsfruspanare? *Natur i Norr* 10: 65–69.
- Erlandsson, K. 1997. Skogsfru, *Epipogium aphyllum* och myggblomster, *Hammarbya paludosa* återupptäckta på Öland! *Krutbrännaren* 6: 16.
- Frisendahl, A. 1910. Om *Epipogium aphyllum* i Sverige. *Svensk Bot. Tidskr.* 4: 91–107.
- Georgson, K. m fl 1997. *Hallands flora*. Lund
- Grøntved, J. 1948. Orchidéernes Udbredelse i Danmark. *Bot. Tidsskr.* 47: 277–370.
- Högström, S. 1996. Skogsfrun, *Epipogium aphyllum*, på Gotland. *Rindi* 16: 7–13.
- Kotiranta, H., Uotila, P., Sulkava, S. & Peltonen, S.-L. (eds.) 1998. *Red Data Book of East Fennoscandia*. Ministry of the Environment, Finnish Environment Institute & Botanical Museum, Finnish Museum of Natural History. Helsinki.
- Løjtnant, B. & Worsøe, E. 1993. *Status over den danske flora 1993*. G.E.C. Gads Forlag, København.
- Mascher, J. W. 1990. *Ångermanlands flora*. Lund.
- Ulvinen, T. 1997. Metsänemä. I Rytteri, T. & Kettunen, T. (red.) *Uhanalaiset Kasvimme*. Helsingfors.
- Wischmann, F. 1965. Huldreblomsten (*Epipogium aphyllum*) i Norge. *Blyttia* 23: 125–140.

ArtDatabanken 2003-10-20. Faktablad: *Epipogium aphyllum* – skogsfru. Förf. Lena Gustafsson & Torleif Ingelög 1984. Rev. Peter Ståhl 1997.